

Bogumiła Burda
WSP TK Zielona Góra

ROZWÓJ SZKOLNICTWA PROTESTANCKIEGO NA POGRANICZU ŚLĄSKO-BRANDENBURSKO-ŁUŻYCKIM W CZASACH WCZESNONOWOŻYTNYCH (1526-1740)

Wczesnonowożytne polskie pogranicze środkowo-zachodnie według K. Bartkiewicza¹ obejmowało Śląsk głogowski, zachodnią część Wielkopolski, ziemię torzyską i Nową Marchię oraz część Dolnych Łużyc, ziemie, które miały cechy wspólne, a zarazem różniące. Przez długi czas miały odrębną przynależność państwową. Śląsk wraz z Koroną Czeską należał w latach 1526-1740 do monarchii habsburskiej, przy czym księstwa głogowskie i żagańskie (obok pięciu innych dziedzicznych księstw śląskich) podlegały bezpośrednio Habsburgom. Nowa Marchia i ziemia torzyska łącznie zwane Marchią Zadrzańską przez cały czas należały do Brandenburgii, a po 1701 r. do Prus. Łużyce znalazły się pod panowaniem Saksonii (w latach 1635-1815, wcześniej były czeskie). Pogranicze miało różnorodne oblicza religijne, etniczne i kulturowe. Jednym z elementów kształtujących jego obraz jest rozwój szkolnictwa oraz oddziaływanie edukacji w kontaktach polsko-niemieckich. Rozpatrywanie szkoły jako miejsca, gdzie zdobywa się wiedzę, miejsca nowych koncepcji pedagogicznych, a także rozwoju kontaktów międzyludzkich, jest zarówno obecnie, jak też w odniesieniu do czasów wczesnonowożytnych bardzo ważne.

Średniowieczne oblicze szkoły zmieniło się w czasach reformacji, by ponownie ulec wpływowi nowinek edukacyjnych z Francji i Niemiec w wieku oświecenia i pręźnie rozwijać się w czasach pruskich. Warto zapoznać się z organizatorami i reformatorami szkolnictwa średniego na tym terenie ze względu na szerokie kontakty z reformatorami niemieckimi i rolę, którą miała odegrać protestancka szkoła średnia w rozwoju szkolnictwa na pograniczu.

Powstające szkoły śląskie opierały się na programach *trivium* i *quadrivium*. Ogromną rolę w tworzeniu szkół odegrał biskup wrocławski Nanker. Wyraził zgodę na założenie szkoły w Głogowie i wydał przywilej w 1332 r. Przyjęła ona nazwę szkoły łacińskiej i wzór organizacyjny, rozkład zajęć i

¹ K. Bartkiewicz, *Czynniki i składniki zróżnicowania wyznaniowego na pograniczu śląsko-wielkopolsko-brandenburskim w okresie wczesnonowożytnym*, „Rocznik Lubuski” 1997, nr 23, s. 9.

podręczniki od szkoły św. Elżbiety we Wrocławiu². Wcześniej, 31 grudnia 1309 r. biskup wrocławski Henryk von Würben dał przywilej dla szkoły łacińskiej w Legnicy. W Złotorzy pierwsza szkoła pojawia się w 1427 roku, w Zielonej Górze w 1423.

Zaczątki nowych koncepcji wychowawczych i dydaktycznych, które miały wpływ na kształtowanie się nowoczesnego szkolnictwa na Dolnym Śląsku, można zaobserwować już w późnym średniowieczu, głównie w miastach włoskich - Florencji, Wenecji, Padwie, Weronie, Ferrarze i Mantui. Tutaj działali Guarin z Werony, Vittorino da Feltre, Piotr Paweł Vergeria. Rozwijała się także myśl pedagogiczna w Anglii, gdzie działał Tomas Morus i Tomasz Eliot. Innymi drogami niż Włochy i Anglia zmierzały do pedagogiki nowożytne Niderlandy. Tutaj działali John Cele i Erazm z Rotterdamu. Nie miały wpływu na zmiany sposobu widzenia szkoły mieli Jan Ludwik Vives, Franciszek Rabelais, a także Piotr Ramus³. Poglądy tych myślicieli i pedagogów, zwłaszcza Vivesa czy Erazma z Rotterdamu, odnajdujemy w działalności reformatorów szkół średnich na Śląsku w wieku XVI i XVII.

Do odbudowy szkoły średniej w Niemczech przyczynił się wydatnie Filip Melanchton⁴. Jego wszechstronna działalność w zakresie organizacji szkoły średniej oraz reformy uniwersytetów przyniosła mu zaszczytną nazwę *praeceptor Germanicae* (wychowawca Niemiec). Melanchton uchodził wśród współczesnych za drugiego po Erazmie z Rotterdamu reformatora w zakresie propozycji pedagogicznych i wychowawczych oraz programowych. W przeciwieństwie do Marcina Lutra był on głęboko przywiązany do klasycznej kultury starożytnej i przez całe życie starał się stworzyć dla niej warunki rozwoju. Służyć temu miała wiedza zdobyta w szkole. Uważał, iż wiedza polega na poznaniu słów i rzeczy oraz umiejętności jasnego przedstawienia własnych myśli. Cały jego program reformowania szkoły, godzący wiedzę starożytną z naukami Lutra, podlegał temu nadrzędemu celowi. Zakładał, iż szkoła średnia ma być trzyklasowa. W 1528 r. wydał w Wittenberdze ordynację szkolną *Unterricht der Visitatorn an der Pfarrherrn — im Kurfuerstentum Sachsen* (Pouczenie dla wizytatorów parafii w szkołach Księstwa Saksonii)⁵; wprowadzała ona obowiązek szkolny dla chłopców. Szkoła miała być miejscem, gdzie będą oni zdobywali wykształcenie do pełnienia różnorodnych obowiązków — pastorów, urzędników państwowych. Powinna być finansowana przez państwo i podlegać nadzorowi i kontroli władz świeckich. Melanchton kładł duży nacisk na naukę w języku łacińskim i oczywiście znajomość języków klasycznych

² M. Morgenbesser, *Geschichte der evangelisch-lutherischen Schulen zu Gross-Glogau*, Glogau 1809, s. 5.

³ Zob. *Historia wychowania*, red. L. Kurdybacha, Warszawa 1965, t. 1, s. 268-330.

⁴ L. Stern, *Martin Luther und Philipp Melanchthon*, Berlin 1955, s. 78; *Monumenta Germaniae Paedagogica*, Berlin 1899, t. VII, s. 397.

⁵ F. Cohns, *Ph Melanchton Deutschlands Lehrer*, Halle 1897, s. 31-42; L. Stern, *op. cit.*, s. 96 i n.

greki i hebrajskiego. Proponowane przez niego wzory organizacyjne można odnaleźć w wielu szkołach na Śląsku, jak i też w wielu państewkach niemieckich.

W tym samym czasie Jan Sturm wydał organizację szkolną *De literarum ludus recte aperendis* (1538 r.)⁶. Według jego założeń szkoła średnia miała być dziesięcioletnim gimnazjum z bardzo bogatym programem nauczania. Proponował szersze niż Melanchton koncepcje nauczania, lecz nadal głównym językiem była łacina. Szkoła finansowana była przez władze Strasburga. Świeckość szkoły i obowiązek nauczania chłopców oraz nowoczesny program i metody przyciągały uczniów z całej niemal Europy. Gimnazjum Sturma stało się wzorcem dla nowo powstających szkół na Śląsku i w Polsce.

Melanchton obok *Pouczenia dla wizytatorów* opracował program nauczania dla szkół w Wittenberdze (1533)⁷, który zakładał szkołę trzyklasową. Głównym językiem wykładowym była łacina; języka ojczystego uczono w klasie najniższej. Główny nacisk położono na naukę religii, uczono również gramatyki, prozodii i poznawania Biblii, a także kalendarza kościelnego, którego nauczano metodą cisjonatów (czyli nazwy ważniejszych świąt wiązano w pewne reguły wierszowe do opanowania na pamięć).

Obok Melanchtona i Sturma podwaliny pod nowy typ szkoły średniej dał Jan Kalwin. Uważał, iż szkoła winna być utrzymywana przez państwo; jej metody nauczania i wychowania oraz praca nauczycieli winny być ściśle kontrolowane przez władze świeckie. Poznał on gimnazjum w Strasburgu i sam opracował w 1559 r. plan organizacji i nauczania (*Leges Academiae Genevensis*); powołał do życia w Genewie gimnazjum i wyższe kursy nazwane akademią⁸.

Kalwin — mimo iż znał i odwiedzał szkoły Sturma — wprowadził nie dziesięć klas, lecz siedem. Wprowadził też francuski — obok języka łacińskiego. Gimnazjum genewskie było szkołą przygotowującą do wyższych kursów akademickich, kształcąca głównie przyszłych kandydatów na pastorów, urzędników państwowych. Kursy miały charakter typowo zawodowy⁹.

Chcąc rozpatrywać rozwój protestanckiego średniego szkolnictwa na pograniczu śląsko-brandebursko-łużyckim należy mówić o szkołach w Zielonej Górze, Szprotawie, Koźuchowie, Głogowie, Bytomiu Odrzańskim, Żaganiu, Sulechowie, Żarach, Złotorzy, Bolesławcu, Świdnicy, Zgorzelcu i Jeleniej Górze. Powstawały średnie szkoły łacińskie, gimnazja, a także akademie. Z początkiem XVI wieku pojawia się nowy typ szkoły, czyli kolegia jezuickie. Powstały one w Żaganiu, Głogowie, Świdnicy i Jeleniej Górze. Wiek XVIII przyniósł jeszcze mające przygotowywać do zawodu szkoły realne. Utworzono

⁶ *Monumenta Germaniae...*, t. VII, s. 424.

⁷ E. C o h r s, *op. cit.*, s. 52.

⁸ C. L e c h i c k i, *Nauka religii chrześcijańskiej Kalwina i jej znaczenie*, Warszawa 1937.

⁹ Ł. K u r d y b a c h a, *Rola reformacji i kontrreformacji w dziejach oświaty*, [w:] *Historia wychowania...*, t. 1, s. 355.

je w Zielonej Górze i Sulechowie. Wzrosło zapotrzebowanie na dobrze przygotowanych nauczycieli, toteż zaczęły powstawać seminaria w Żaganiu, a także w Sulechowie.

M. Luter, F. Melanchton, J. Sturm, J. Kalwin odegrali ogromną rolę w kształtowaniu się szkolnictwa średniego na Dolnym Śląsku. Wzór organizacyjny tworzenia gimnazjum łacińskiego według zasad Sturma (a dokładniej Melanchtona) odnajdujemy u Abrahama Buchholzera, który był rektorem w szkole w Zielonej Górze (od roku 1556 do 1563), a także w Szprotawie i był związany z Kożuchowem¹⁰.

Szkoła łacińska w Zielonej Górze powstała za czasów rektora i pastora Andreasa Eberta (1537-1542, 1554-1557). Wcześniej była tutaj szkoła triwialna. Swą sławę uzyskała za Buchholzera. Pochodził on z Schönau w Saksonii. Jego ojciec był proboszczem w kościele św. Mikołaja w Berlinie i przyjaźnił się z Melanchtonem. Buchholzer ukończył gimnazjum w Grauen Klöster w Kölln nad Sprewą, po czym studiował w Wittenberdze, gdzie poznał nauki Lutra i Melanchtona, a następnie we Frankfurcie nad Odrą. Stał się ich wiernym wyznawcą. Dzięki osobistym kontaktom Joachima Cureusa odwiedził w 1555 roku Kożuchów, a następnie podjął się organizacji gimnazjum w Zielonej Górze¹¹. Zacharius Ursinus polecił go na stanowisko rektora.

Szkoła powstała w 1526 r. za sprawą pierwszego reformatora Paula Lemberga z Żagania i rozwinęła się następnie za Andreasa Eberta, a później za Georga Fromminga z Kożuchowa i Valentina Titsche. Buchholzer został zatwierdzony przez radę miasta i objął funkcję rektora po przybyciu do Zielonej Góry 23 stycznia 1556 r.

W swej działalności w miastach śląskich Buchholzer wyraźnie kierował się ideami Melanchtona. W zielonogórskiej szkole wprowadził trzystopniowe nauczanie wzorowane na systemie filipińskim¹². Wraz z nim pracował (jako kantor) Adam Lange z Kożuchowa. Były cztery klasy i jako język wykładowy łacina. Można zakładać, że pozostałe przedmioty były takie, jak w szkole Melanchtona. Po ukończeniu tej szkoły uczniowie udawali się na studia do Wittenbergi. Podczas kadencji nowego rektora do zielonogórskiej szkoły przybywała młodzież z całego Dolnego Śląska, a także wielu nauczycieli z Frankfurtu nad Odrą, aby poznać metody nauczania proponowane przez Buchholzera¹³. Później udał się on do Szprotawy, objął stanowisko pastora,

¹⁰ M. E f f n e r, *Geschichte der katholischen Pfarei Grünberg in Niederschlesien von ihrer Gründung bis zum 1840*, Grünberg 1840, s. 94; H. S c h m i d t, *Geschichte der Stadt Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1922, s. 77-78.

¹¹ *Katalog der Leichenpredigtensammlungen der Peter-Paul+Kirchenbibliotheken in Liegnitz*, Marktschellenberg 1938, s. 61; S c h i m m e l p f e n n i g, *A. Buchholcerus*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 3, Leipzig 1876, s. 481-482.

¹² J. S. E h r h a r d t, *Presbyterologie des evang. Schlesien*, Liegnitz 1783, s. 422: „Gleich von Anfang an war se ein Glück für sie Lyceum, dass sie am ersten Rektor Abraham Buchholzer einen solchen Mann fand, der ihrer neuen Schule ein besonders Leben gab”.

¹³ H. S c h m i d t, *op. cit.*, s. 79.

zachowując wpływ na szkołę¹⁴. W 1574 roku przybył ponownie do Kożuchowa. Jeszcze przed przybyciem Buchholzera istniała tu i rozwijała się szkoła średnia. Pierwszym rektorem był Johann Hoppe (1530-1544), który urodził się w Budziszynie i studiował w Wittenberdze u Lutra i Melanchtona. Zasady organizacji szkoły w Kożuchowie przejął od swego mistrza. W 1553 r. został rektorem w szkole w Chełmnie Żarskim, a w 1558 r. pierwszym rektorem gimnazjum ewangelickiego w Gdańsku¹⁵. Szkoła w Kożuchowie słynęła z idei filipinizmu, a także z nowoczesnego i wszechstronnego wykształcenia, które głosił w Złotorii Walenty Trozendorf. Tutaj rektorami byli Erazmus Benedictus, Johann Ferinarius (Wildpräter), a przede wszystkim Kaspar Pridmann, który był pierwszym rektorem szkoły łacińskiej w Głogowie¹⁶. Szkoła funkcjonowała do 1628 r. Na krótko wróciła do ewangelików w latach 1630-1633.

Szkoła łacińska w Zielonej Górze 26 lipca 1582 r. na krótko przeszła w ręce katolików, lecz niebawem zniszczył ją pożar. Została odbudowana w 1590 roku i ponownie wróciła do ewangelików za rektora Simona Griesbecka z Brzegu. Kierował on nią w latach 1598-1607¹⁷. Następny rektor Andreas Ebert próbował zreformować szkołę. Udało się to przybyłemu do miasta 15 marca 1621 r. pastorowi Erasmusowi Willichowi¹⁸, który przygotował nowy porządek szkolny. 19 listopada 1621 r. ukazał się program nauczania zatytułowany: *Schul-Kärtlein, das ist: Nützliche und heilsame Schulregeln, nach welchen sonderlich die liebe Jugend in aller Gottesfurcht, christlichen Tugenden und löblichen Sitten auferzogen werde kann und soll*¹⁹. Szkoła według Willicha była całkowicie uzależniona od Kościoła. Pastor był równocześnie inspektorem szkolnym, który wizytował szkołę dwa razy do roku. Rektor i nauczyciele oraz Rada Kościoła stanowili Senat. Była czteroklasowa i uczyło w

¹⁴ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej AP Zielona Góra), sygn. robocza nr 99, *Chronik der Stadt Sprottau I-ten theil von Johann Gotlob Kreis (von die frühesten bis zum Schlusse des 18-ten Jhds.)*, s. 82, 112, 113; F. M. a t u s z k i e w i c z, *Geschichte der Stadt Sprottau*, Sprottau 1908, s. 75.

¹⁵ *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 13, 1881, s. 115; S. J. E h r h a r d t, *Presbyterologie*, t. 3, s. 354.

¹⁶ S. J. E h r h a r d t, *op. cit.*, t. I, s. 106, III, s. 134; H. D u m r e s e, *Miscellanea Freystadiensia*, Archiv für schlesische Kirchengeschichte, t. XXV, Hildesheim 1967, s. 42; H. D u m r e s e, E. D u m r e s e, *Kirchengeschichte der evangelischen Gemeinde Freystadt*, Freystadt 1909, s. 11-13.

¹⁷ M. E f f n e r, *op. cit.*, s. 114.

¹⁸ E. J. E h r h a r d t, *op. cit.*, t. 3, s. 81, 422; H. R a e d e r, *Zur Geschichte der höheren Schule in Grünberg in Schlesien*, [w:] *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens des Friedrich-Wilhelms-Realgymnasiums zu Grünberg in Schlesien am 3. und 4. April 1903*, Grünberg 1903, s. 4.

¹⁹ *Ibidem*, s. 4-11; B. B u r d a, M. K o n o p n i c k a, *Kartka szkolna, czyli potrzebne i uświęcone tradycją zasady szkolne, według których nasza droga młodzież w bojaźni bożej, chrześcijańskich cnotach i chwalebnych obyczajach powinna być wychowywana, Program nauczania w szkole zielonogórskiej z 1621 r.*, „Studia Zielonogórskie” 1999, nr 5.

niej czterech nauczycieli: rektor, konrektor, kantor, infimus. Każdy nauczyciel był zarazem opiekunem uczniów w danej klasie.

Zanim rozwinęły się szkoły w Zielonej Górze, Kozuchowie, Szprotawie, działały już prężnie nowoczesne szkoły we Wrocławiu i Świdnicy, a przede wszystkim w Złotorzy. Szkoła w Złotorzy rozwinęła się za działalności reformatora śląskiego Walentego Trozendorfa (właściwie Friedlanda; przyjął swe nazwisko od nazwy miejscowości)²⁰. Początki rozwoju humanistycznej szkoły sięgają rektoratu Hieronymusa Gürtlera. W XV wieku miała ona charakter średniowieczny, uczył tam *schulmeister* i *baccalaureus*. Pierwszym bardzo znanym nauczycielem był w 1473 r. *baccalaureus* Weisshermann, który pochodził ze Złotorzy. Podstawy szkoły o charakterze humanistycznym dał rektor M. Hieronimus Wildenberg, który urodził się w tym mieście. Był znajomym Erazma z Rotterdamu, ukończył studia w Kolonii i wprowadził szkołę w orbitę przeobrażeń humanistycznych. Sprowadził do miasta Franciszka Sylwiusa. Jako pierwszy w szkołach śląskich wprowadził prace domowe (jedną w tygodniu), skłaniając uczniów do pisania listów w formie poetyckiej. Był autorem dzieła *Opus grammaticae* i *Elegantiae orationum*. Znając zasady Erazma z Rotterdamu, wprowadzał je w szkole w Złotorzy.

Następni rektorzy, F. Sylvius (w latach 1513-1515 i 1517-1523) i Bernhard Buchwald (Fagilicus, z Lwówka, w latach 1515-1517, następnie przeszedł do Głogowa), wprowadzili szkołę w okres reformacyjnych przemian. Rozpoczęło się to w 1523 r., kiedy rektorem został Georg Helmrich. Pochodził ze Złotorzy, studiował w Wittenberdze, był uczniem Lutera i Melanchtona, znał języki starożytne (grecki, hebrajski i łaciński). Wezwany przez księcia legnicko-brzeskiego Fryderyka II, zwrócił się o poradę do swoich mistrzów. Do miasta powrócił z Walentym Friedlandem (Trozendorfem). W 1524 lub z początkiem 1525 roku objął stanowisko rektora. Po dwóch latach Fryderyk II skierował go na stanowisko profesora w nowo powstającym „uniwersytecie” legnickim²¹. Książę powziął zamiar założenia szkoły wyższej w Legnicy. Widząc zdolności humanistyczne Trozendorfa i jego kontakty z reformatorami z Wittenbergi postanowił, iż uczniowie ze Złotorzy przejdą do Legnicy. Zamyśl uniwersytetu nie powiódł się i Trozendorf udał się wraz z sześcioma studentami na dwa lata do Wittenbergi. Ponownie wrócił do Złotorzy w 1531 roku, kiedy to w mieście zwyciężyła reformacja luterkańska. W latach trzydziestych rozpoczyna się ponowny okres świetności i prężnego działania szkoły, o nowym obliczu i programie nauczania. Z braku nauczycieli i w myśl humanistycznych rozwiązań powziął Trozendorf pomysł, aby uczniowie starsi i doś-

²⁰ L. Sturm, *Valentin Trozendorf und die Lateinische Schule zu Golberg. Festschrift zur Feier 400 jährigen Geburtstag Trozendorfs, geboren den 14. Februar 1490, Golberg 1888*, s. 3.

²¹ *Ibidem*, s. 14, 17; A. Michler, *Valentin Trozendorf nauczyciel Śląska, Złotorzyja 1996*, s. 10; E. Maetschke, *Valentin Trozendorf und die Golberger Schule*, „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens” 1922, t. 65; *Die Geschichte Schlesiens. Als Grundlage für den Unterricht, sowie zum Selbststudium zusammengestellt von T. Sommer*, Breslau 1908, s. 52.

wiadzeni zajmowali się ucznia-mi młodszymi i początkującymi. Była to humanistyczna reguła: *docendo discimus* (ucząc uczymy się).

W 1540 roku powstaje w mieście nowe gimnazjum. Rektor Trozendorf opracował program nauczania w 1546 r. Wzorował się na Lutrze i Melanctonie. „Porządek szkolny” został przedstawiony księciu Fryderykowi III w liście z 1548 r. „Supplikation an Jhro fürftliche Gnaden Herzog Friedrich den Dritten”²². Dał on początek „republice szkolnej” w Złotoryi. Organizacja gimnazjum wykraczała poza ramy dotychczasowego pojmowania szkoły. Wprowadził Trozendorf program *trivium* i *quadrivium*; niekiedy wykraczał poza nie, gdyż uczono teologii, medycyny, filozofii, prawa, języka łacińskiego, języka niemieckiego, greki i hebrajskiego, arytmetyki, astronomii, muzyki, dialektyki, retoryki. Szczególna rola została przypisana nauce religii i znajomości Biblii.

Rektor uczniów traktował bardzo poważnie. Miała ich cechować pracowitość, posłuszeństwo, pielęgnowanie cnót. Wiązało się to z pedagogicznym przesłaniem i ideą Trozendorfa, jaką było przygotowanie wychowanków do życia w społeczeństwie, pełnienia stanowisk w państwie i w Kościele, a także w życiu osobistym. Szkoła miała przygotowywać do studiów uniwersyteckich. Wzór organizacyjny wzięto z „republik rzymskiej”. Przyjęto także rzymskie nazwy „urzędów” sprawowanych przez uczniów. Całą społeczność szkolną podzielił Tronzendorf na sześć klas, te z kolei na mniejsze oddziały zwane *tribus* lub *ordines*. Wprowadził też zarząd szkolny (*magistratus scholasticus*), który składał się z najzdolniejszych uczniów. Pełnili oni takie funkcje, jak „cenzorzy” i „eforowie” i wiele innych, według wzorów zaczerpniętych z republiki rzymskiej. Chciał w ten sposób mistrz przygotować uczniów do nowoczesnego systemu sprawowania władzy, a równocześnie uczyć porządku, systematyczności i prawości, czemu służył głównie sąd szkolny. Szkoła w Złotoryi kształtowała wzór osobowy zgodny z wzorami obywateli starożytnych Aten.

Przedstawiony w 1548 roku *Porządek szkolny* został wydany przez księcia legnickiego Henryka XI w 1563 r.²³ Książę zgodził się na sześciu nauczycieli i ufundowanie stypendium dla najbiedniejszych uczniów. Obok szkoły był internat, gdzie wspólnie mieszkali uczniowie i nauczyciele. Rektor Trozendorf kładł duży nacisk na samokształcenie i rozwijanie zdolności poprzez dysputy i kontrolę tego, czego nauczono się w ciągu dnia. Dużą rolę odgrywały popisy uczniów i dysputy religijne oraz polityczne prezentowane przed szerszym gronem mieszkańców Złotoryi.

²² K. J. L ö s c h k e, *Valentin Trozendorf nach seinem Leben und Wirken*, Breslau 1856, s. 23, 24; L. S t u r m, *op. cit.*, s. 29-32; A. B o g a c z, *Złotoryja w dziejach szkolnictwa śląskiego XVI-XVIII wieku*. [w:] *Dzieje Złotoryi*, red. R. Gładkiewicz, Złotoryja-Wrocław 1997, s. 92.

²³ L. S t u r m, *op. cit.*, s. 33-40; tekst w języku niemieckim znajduje się w tłumaczeniu polskim w pracy A. M i c h l e r a (*op. cit.*, s. 60-73).

Program, statut lub (bardziej dokładna nazwa) *Porządek szkolny* wydany w 1563 r. posłużył wielu nowym szkołom, które powstawały w wieku XVII i XVIII na Śląsku. Choć dzieło Trozendorfa wyprzedzało epokę, było wierną kopią twórczości Melanchtona; pokazuje, iż człowiek, który późno osiągnął zdobycze nauki, potrafił je spożytkować i wiele uczynić dla rozwoju szkoły na Śląsku. Śmierć wielkiego Trozendorfa spowodowała, iż dzieło mistrza powoli ulegało upadkowi. Nie miały się spełnić nadzieje Melanchtona, że rada miejska Wrocławia zgodzi się po upadku gimnazjum w Złotorii podjąć na nowo dawne plany utworzenia uniwersytetu w tym mieście. Prawdopodobnie w związku z tą nadzieją skierował on do rady pismo o potrzebie i roli szkoły wyższej we Wrocławiu²⁴.

Następni rektorzy, jak Marcin Thabor z Głogowa czy Melchior Laubanus ze Szprotawy, który wprowadził do programu poezję, nie potrafili utrzymać wysokiego poziomu szkoły. Laubanus próbował podnieść ją do pozycji z połowy wieku XVI, lecz mu się to nie udało. Reformę szkoły rozpoczął kolejny rektor, urodzony w Żaganiu Jonas Milde (Melidaeus)²⁵. Do programu wprowadził przedmiot zbliżony do wiedzy o państwie. Postarał się także o wprowadzenie podstaw historii oraz różnych form zajęć sportowych o charakterze paramilitarnym.

Próby reformowania złotoryjskiej szkoły nie powiodły się. W 1614 r. czasowo gimnazjum zamknięto. Otwarto je ponownie w 1618 r. Rektor Milde nie poradził sobie z odbudową autorytetu szkoły i książę legnicki Jerzy Rudolf 4 listopada 1622 r. przekazał ją miastu. Był to faktyczny koniec gimnazjum. Można powiedzieć, iż od tej pory jest to tylko szkoła miejska, gdzie realizuje się program *trivium*.

Sukcesję po wspaniałym złotoryjskim gimnazjum przejęła nowo powstała szkoła w Legnicy (dzięki fundacji księcia legnickiego Jerzego Rudolfa z 1648 roku). Jej początki sięgają końca 1308 roku, kiedy to biskup wrocławski Henryk von Würben dał podwaliny pod utworzenie przy kościele św. Piotra w Legnicy „szkoły uczonych”, która dopiero w wieku XVII pręźnie się rozwinęła²⁶.

²⁴ O. Wagner, *Wpływ reformacji, kontrreformacji i baroku na tworzenie się narodu na Śląsku*, [w:] *Śląsk i Pomorze w stosunkach polsko-niemieckich od XVI do XVIII w.*, Poznań 1987, s. 141: „Żadne inne plemię nie ma tylu mężów biegłych w całej filozofii, nigdzie w Niemczech prości ludzie nie uczą się i nie rozumieją nauk bardziej niż tutaj. Wielu nauczycieli w miastach biegłych jest w językach łacińskim, greckim i hebrajskim i wykazuje do tego głęboką pobożność. Hojna rada mogłaby poprzeć studium nauk i sztuk we Wrocławiu” (28 März 1545, Wittenberg, Philipp Melancthon an den Breslauer Rat, [w:] *Aktenstücke zur Geschichte des Breslauer Schulwesens im XVI. Jahrhundert*, oprac. G. Bauch, Breslau 1898, s. 46).

²⁵ S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. II, s. 587; L. Sturm, *op. cit.*, s. 136.

²⁶ Archiwum Państwowe w Legnicy (dalej AP Legnica), Akta miasta Legnica, cz. I, *Anstellung der Lehrer an der hiesigen Elementarschule; Urkundensammlung zur Geschichte der evangelische Kirche Schlesiens*, t. 2; *Die General-Kirchensitation in Fürstentum Liegnitz von 1654 und 1655. Protokolle und Beilagen*, wyd. E. Eberlein, Liegnitz 1917, s. 54.

Szkoły średnie powstające w XVI wieku brały wzór organizacyjny z Wittenbergi, Strasburga lub z Wrocławia. Program nauczania i organizacji szkoły według Melanchtona odnajdujemy w Głogowie, gdzie w 1567 r. powstała szkoła ewangelicka²⁷. Pierwszym rektorem był ściągnięty przez radę miasta z Kozuchowa Kasper Pridmann (za tą nominacją krył się prawdopodobnie Joachim Cureus). Pierwszą siedzibą szkoły była sala miejskiej gospody w ratuszowej piwnicy. Szkoła w 1573 r. funkcjonowała na podstawie znanego planu nauczania gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu (1570 r.). Kasper Pridmann po 1561 roku był nauczycielem w szkole św. Elżbiety, od 1573 do 1575 roku w Głogowie, następnie w Meseritz; później został rektorem w gimnazjum Marii Magdaleny (1578-1598) we Wrocławiu. Funkcję rektora w szkole głogowskiej po Pridmannie przejął M. Nicolaus Ludovicus, który uzyskał promocję magistra w Lipsku w 1572 r.; był znanym pisarzem („śląskim Parnasem”). Szkoła miała charakter ewangelicki; rozwinęła po 1581 r. Biskup wrocławski Nanker zezwolił na funkcjonowanie szkoły przy kościele św. Mikołaja²⁸. Rektor David Knobloch wprowadził pięć oddziałów według wzoru wrocławskiego (Vincentusa). Miała humanistyczny charakter. Uczono w języku łacińskim; uczniowie poznawali listy Cicerona, Wirgiliusza, Horacego, Homera, Sofoklesa, Plutarcha. Uczono historii i fizyki. Program przewidywał 20 godzin łaciny w II i 12 w I oddziale. Nauczycieli było czternastu.

Ewangelicka szkoła przetrwała do 1628 r., by ponownie otworzyć swoje podwoje w 1708 r. W pierwszym okresie naukę pobierali uczniowie z Sułchowa, Kozuchowa, Wolsztyna i mniejszych miejscowości. Po rektorze D. Knoblochu, który urodził się w Zielonej Górze, a studiował we Frankfurcie na Odrze, w latach 1613-1618 rektorem był M. Valentin Preybisch, urodzony w Bolesławcu. Następny rektor (w latach 1618-1628) to M. Johann Faust z Głogowa, który studiował w Wittenberdze i Frankfurcie. Ostatnim rektorem był M. Heinrich Klose ze Świdnicy, który studiował w Wittenberdze²⁹. Szkoła i kościół przeszły w ręce katolików. W latach 1648 do 1708 nie było w Głogowie szkoły ewangelickiej.

W wyniku konwencji z Altranstadt (1707 r.) została przywrócona szkoła w Głogowie. W Zielonej Górze pozwolono na funkcjonowanie szkoły pry-

²⁷ M. Morgenbesser, *op. cit.*, s. 7; *Geschichte des Königlichen Evangelischen Gymnasiums zu Glogau. 1708-1908 von professor Dr F. Muth. Festschrift zur zweihundertjährigen Jubelfeier am 1. November 1908*, Glogau 1908, s. 2; *Geschichte der Evangelisch-Lutherischen Kirche zu Gross-Glogau. Zugleich als Einladunsschrift zu der zweihundertjährigen Jubelfeier der Kirche am 1. Dezember 1852, herausgegeben von dem Kirchen-Collegio am Schifflei Christi*, Glogau 1852, s. 2; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 134, 354; zob. D. Dołancki, *Najspokojniejszy Kościół. Reformacja w XVI wieku w księstwie głogowskim*, Zielona Góra 1998, s. 60, 66.

²⁸ *Geschichte des Königlichen...*, s. 4; M. Morgenbesser, *op. cit.*, s. 8; *Geschichte Schlesiens...*, s. 70; AP Zielona Góra, Akta m. Głogowa, sygn. 326. Kościół parafialny św. Mikołaja, s. 90 i n.

²⁹ *Geschichte des Königlichen...*, s. 59; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 138.

watnej, a w Świdnicy zaczęło prężnie działać szkolnictwo gimnazjalne. Drugi paragraf zawartej konwencji, korzystny dla śląskich protestantów, głosił: „Ecclesiis, quae templa habent exstructa ad moenia civitatum Schweidnitzii, Javorii et Glogoviae, non tatum liberrum esto tot alere sacerdotes, quot sacri administrandis sufficient, verum et pro educatione liberorum scholas prope eadem templa habere et instaurare”. Teraz mogły się rozwijać szkoły łacińskie w tych trzech miastach (Jawor, Świdnica, Głogów). Od 8 lipca 1708 r. nowym diakonem w Głogowie był Gerber Lucius. 1 listopada 1708 r. ponownie została tu otwarta szkoła: ewangelicko-luterańskie seminarium. Pierwszym rektorem został M. Christian Liesner, który opracował nowy program nauczania i wydał go w Lipsku w 1715 r. (*In celebrationem divini nominis, cujus benignitate et clementia factum est, ut gratiam iuventutis augustanae confestioni addictatae Seminarium Evangelicum ad Glogaviensium moenia templum iuxta exstrueretur, Oratio de fundatione huius scholae ipso inaugurationis vulgo O.O, S.S. die 1. November MDCCIX. Habita a. M. Christi Liesnero, Seminarii Rectore*)³⁰. Rozmiałowany był w Pitagorasie i widział szkołę jako początek studiów uniwersyteckich. Uczono w niej teologii, hebrajskiego, greckiego i łaciny, logiki i retoryki, muzyki i poetyki, a także matematyki i katechizmu, który był podstawą. Szkoła miała pięciu nauczycieli i trzy klasy. Liesner sprowadził kantora Georga Krebsa i M. Eliasza Sagasa. Już w 1713 r. pierwszych trzech uczniów z tej szkoły udało się na studia, bowiem prowadzone były seminaria przygotowujące do podjęcia dalszej nauki.

Od 1708 r. nastąpiły przygotowania do zreformowania szkoły. Nowy porządek szkolny został opracowany w 1713 r. przez dra med. Gerharda³¹. Powstało stanowisko inspektora (zagwarantowane dla pastora). Obok niego funkcjonowała Rada Scholarchów i Rada Kościoła. Wprowadzono egzaminy; położono duży nacisk na przygotowanie do konfirmacji, naukę religii i poznawanie Biblii. Wybudowana została nowa szkoła. Powołano nowego rektora J. Gottfrieda Langego (w latach 1715-1751), który urodził się w Głogowie (był synem inspektora). Konrektorem został Grossmann, kantorem Gardt. Program nauczania z 1713 roku obejmował latem 25 godzin tygodniowo, a zimą 20 godzin i przewidywał trzynaście przedmiotów, w tym 18 (latem) lub 14 (zimą) godzin tygodniowo łaciny. Obok podstawowych zajęć prowadzone były lekcje prywatne, których mogło być 10 godzin tygodniowo; obejmowały one głównie utrwalanie i rozszerzanie materiału³².

Po zajęciu Śląska przez wojska pruskie w 1741 r. zarówno Kościół protestancki, jak i związane z nim szkolnictwo otoczone zostały troskliwą opieką ze strony władz państwowych.

³⁰ M. Morgenbesser, *op. cit.*, s. 125; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 132.

³¹ M. Morgenbesser, *op. cit.*, s. 18; *Geschichte des Königlichen...*, s. 13-14.

³² *Geschichte des Königlichen...*, s. 21.

Obok prężnie rozwijającego się szkolnictwa w Głogowie, Zielonej Górze, czy Kożuchowie, Bytom Odrzański był nowożytnym ośrodkiem, który w początkach XVI wieku zasłynął jako miejsce, gdzie działała akademia o europejskiej renomie. Początki tego ośrodka sięgają 1599 roku, gdy swoje podwoje otworzyła szkoła łacińska (*scola latina*). Ówczesny program był jednak bardzo ubogi, nie wykraczał poza nauczanie elementarne³³. Dopiero starania kalwina Georga II Schönaicha, który pragnął przekształcić Bytom Odrzański w nowoczesny ośrodek nauki i sztuki, spowodowały powołanie gimnazjum i pedagogium, które przyjęło nazwę Akademii. W 1606 r. przybył tu ze Złotoryi nauczyciel greki Adam Liebig, który przyczynił się do rozwoju nowoczesnej szkoły w mieście. Równocześnie Georg II rozpoczął budowę nowych budynków dla gimnazjum i pedagogium. Chciał, aby powstał ośrodek przygotowujący do studiów uniwersyteckich³⁴. Szkoła miała pomieszczenia dla siedemdziesięciu alumnów pochodzących z rodzin pastorskich, ewangelickich i kalwińskich, z Polski, Czech, Marchii, Łużyc, czy też np. z Westfalii. Była ona bardzo związana z Kościołem. Wiele uczynił dla szkoły Abraham Scultetus, kalwinista, który napisał postylle. W pierwszym okresie funkcjonowania szkoły można zauważyć, iż program nauczania opierał się na wcześniej znanych koncepcjach Melanchtona i Sturma. W niższych klasach uczono z książki Melanchtona *Locis communibus*, a także z katechizmu Lutra. Pierwszymi znanymi nauczycielami byli M. David Scandellus (Schindler) i wspomniany A. Liebig, a także filozof i historyk M. Baltazar Exner z Jeleniej Góry, który uczył się we Wrocławiu, a następnie w Lipsku. Trwały prace nad przygotowaniem programu nauczania, który ukazał się w 1614 r. (*Legum annuarum operarum illustris scholae Schönaichanae, quae est bethanice ab Viadrum, nova recensio, suscepta instituta ab Adamo Liebigio, eiusdem illustris Rectore. Lignici, typis Nicolai Sartorii. A. C. MDCXIV*)³⁵.

W porządku szkolnym położono duży nacisk na dyscyplinę i kształtowanie dobrego ucznia i obywatela. Nauczyciele mieli służyć przykładem i codziennie prowadzić kontrolę zajęć. Nauka dla poddanych Georga Schö-

³³ W. B a r t h, *Die Familie von Schönaich und die Reformation. Heftschrift zur einhundertfünfzigjährigen Erinnerungsfeier der Erhebung der feier Standesherrschaft Carolath und Beuthen zum Fürstenthum verfasst von, Beuthen 1891, s. 25; J. P. M. a j c h r z a k, Protestanckie gimnazjum „Schönaichianum-Carolatheum” w Bytomiu Odrzańskim — jego ponadregionalny i ponadkonfesyjny program (1609-1629)*, „Rocznik Lubuski” 1997, nr 23, s. 92; AP Zielona Góra, Akta m. Bytomia Odrzańskiego, sygn. 6, *Excerpta ex Chronico Bythomicensi ab Anno 1108 rsque ad Annum 1600 conscripto a M. Petro Tito Pastore (1576-1613) Bythomiensium Continens simul Memorabilia de Carolath*, s. 7, 8.

³⁴ C. D. K l o p s c h, *Geschichte des berühmten Schönaichischen Gymnasiums zu Beuthen an der Oder, aus den Urkunden des Fürstlich-Carolatischen Archivs und den besten darüber vorhandenen Schriften gesammelt von, Gross-Glogau 1818, s. 21; S. J. E h r h a r d t, op. cit., t. II, s. 559, 569.*

³⁵ C. D. K l o p s c h, *op. cit.*, s. 30; W. B a r t h, *op. cit.*, s. 39; S. J. E h r h a r d t, *op. cit.*, t. II, s. 569.

naicha była bezpłatna, pozostali uczniowie wnosili opłaty w zależności od statusu majątkowego (istniał również fundusz stypendialny). Szkoła wzięła wzór z propozycji kalwińskiej, a równocześnie wprowadziła pewne wzory ze znanego *Porządku* Trozendorfa.

Do szkoły przyjmowano uczniów w wieku dwunastu lat. Pedagogium trwało pięć lat; następnie składano egzamin z *Locici* i po uzyskaniu dobrych ocen przechodzono na trzyletni kurs do gimnazjum, będący wstępem do przygotowań uniwersyteckich. Zajęcia odbywały się codziennie, rano i po południu. Duży nacisk położony był na poznawanie Biblii i katechizmu (ćwiczenia z tego zakresu prowadzone były po łacinie). Poznawano listy Cicerona, Wirgiliusza, Katona, a równocześnie uczniowie zgłębiali tajniki greckiego i hebrajskiego, etymologię, matematykę i geometrię, muzykę i sztukę. Nauka religii oparta była na wyjaśnieniach Melanchtona (*Examen theologicum*). Każdy uczeń musiał znać rzymskich i greckich historiografów oraz ich dzieła. Co dwa tygodnie odbywały się dysputy, gdyż wzorem szkoły ze Złotoryi kładziono duży nacisk na powtarzanie i utrwalanie materiału. Dwa razy do roku zdawano egzaminy, na wiosnę i na jesień³⁶.

Abraham Scultetus, który dwa razy był w szkole bytomskiej, wyrażał się o niej bardzo pozytywnie. Niemalże zasługi dla rozwoju gimnazjum położył rektor Caspar Dornavius von Dornau, który uczył się w Zgorzelcu, gdzie później był rektorem. Ukończył studia w Jenie. W 1616 r. powołał go do Bytomia Georg von Schönaich, aby zreformował gruntownie gimnazjum³⁷. Rektor Dornau połączył w jedną całość gimnazjum i pedagogium, a zajęciom nadał charakter akademicki. Wykładano teologię, nauki prawnicze, medycynę, filozofię z etyką, historię z literaturą, matematykę i astronomię. Do tego dochodziła nauka języków nowożytnych: francuskiego, angielskiego, włoskiego lub hiszpańskiego. Absolwenci gimnazjum, wzorem studiów wyższych, otrzymywali po ukończeniu nauki tytuł bakałarza. Dążenia do uzyskania praw akademickich było widoczne w wydawanych dyplomach magistra sztuk wyzwolonych³⁸.

Szkoła i uczniowie potrzebowali podręczników, toteż niemal równocześnie z gimnazjum założono szkolną drukarnię. Jej twórcami byli przybyły z Wittenbergi Johann Dörfer oraz Marcin Brüxer ze Szprotawy i Gottfried Böhme z Bolesławca. Ukazywały się tutaj nie tylko podręczniki szkolne, ale

³⁶ C. D. Klopsch, *op. cit.*, s. 42.

³⁷ D. Teichmann, *Eine tschechisch-deutsche Rezeptionshandschrift vom Beginn des 17. Jahrhunderts*, „Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen”, t. 16, Würzburg 1997, s. 242; C. D. Klopsch, *op. cit.*, s. 49; E. H. Lempert, *Anfänge akademischer Sozietäten in Görlitz und Bartholomäus Scultetus (1540-1614)*, [w:] *Die europäischen Akademien der Frühen Neuzeit zwischen Frührenaissance und spätaufklärung*, t. II, hrsgb K. Garber, H. Wismann, W. Sieber, Tübingen 1996, s. 1174; S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. II, s. 581.

³⁸ C. D. Klopsch, *op. cit.*, s. 74; J. P. Majchrzak, *op. cit.*, s. 94; W. Barth, *op. cit.*, s. 40.

także prace uczniów bytomskiej szkoły. Szkoła reprezentowała bardzo wysoki poziom nauczania. Wzorem szkoły w Złotorzy prowadziła zajęcia nowoczesnymi metodami.

25 lutego 1619 roku zmarł w bytomiu Georg II Schönaich, fundator akademii. Wraz z nim kończy się okres świetności szkoły. Dodatkowo pożoga wojny trzydziestoletniej spowodowała upadek protestanckich szkół humanistycznych na Śląsku. Z ciosu tego nie podniosło się gimnazjum w Bytomiu. Po 1629 roku część uczniów wraz z nauczycielami przeniosła się do Wielkopolski, do Leszna, gdzie działał później Jan Amos Komeński (1636-1641)³⁹. Związki gimnazjum leszczyńskiego z bytomskim Schönaichianum zadzierzgnęły się głównie po 1610 roku staraniem Michała Aschenbornera z Bytomia.

Nasilenie przyjazdów Ślązaków do Leszna przypadło na czasy wojny trzydziestoletniej, a także działalności J. A. Komeńskiego. Jego reformy szkolnictwa, jak i podręczniki, głównie *Wielka dydaktyka*, miały duży wpływ na kształtowanie się szkolnictwa śląskiego oraz łużyckiego. Można zauważyć to w organizacji gimnazjum w Żarach, którą Baltazar Erdmann von Promnitz zlecił magistrowi Ludwikowi Luciusowi w 1664 r.⁴⁰ Pochodził z Saksonii, lecz nauki pobierał w Lesznie, a następnie studiował w Wittenberdze. Znał prace Komeńskiego i program nauczania z gimnazjum leszczyńskiego przeniósł do Żar. Przedmioty nauczania to geografia, przyroda i matematyka z elementami fizyki. Były one traktowane na równi z językami, czyli łaciną, greką i hebrajskim. Od *primy* do *sexty* prowadzone były zajęcia z religii. Podobnie jak w Lesznie, główny nacisk położony był na poznawanie Biblii i filozofii. Uczono też historii, a także rysunku, śpiewu, gry na instrumentach. Kładziono duży nacisk na wychowanie fizyczne i wycieczki krajoznawcze.

Szkolnictwo średnie w Żarach sięga XVI wieku. W 1504 r. Johann Tetzl przybył do Żar i założył szkołę. W 1544 r. zniesiono w mieście ceremonię papieską i wprowadzono nauczanie katechizmu w niedzielę. Pierwszym ewangelickim pastorem był Georg Nigrinus z Jeleniej Góry, którego w 1528 r. zastąpił Leonid Kretzchmar⁴¹. W szkole w Żarach uczył się w XVI w. Basilius

³⁹ S. T y n c, *Szkoła w Lesznie w okresie Renesansu*. [w:] *Sesja naukowa w Lesznie w czterechsetną rocznicę powstania Gimnazjum i w trzechsetną wydania „Opera didactica magna” J. A. Komeńskiego*, Wrocław-Warszawa 1957; T. W o t s c h k e, *Das Lissaer Gymnasium am Anfänge das siebzehten Jhs.*, Posen 1906.

⁴⁰ J. G. W o r b s, *Geschichte der evangelischen Kirchen, Prediger und Schullehrer im Fürstenthum Sagan*, Bunzlau 1809, s. 73; i d e m, *Kirchen-Prediger- und Schulgeschichte der Herrschaften Sorau und Triebel, gröstenheils aus der handschrift des Herrn Johann Friedrich Conradi, Superintendent und Consistorial-Assass in Sorau*, Sorau 1803, s. 267.

⁴¹ *Denkmal des ungemeynen Sorauischen Brandes, welcher Anno 1684, Dienstaga nach Cantate am 2 Mai St. N. Halb 3 Uhr nach Mittag entstanden und innerhalb 3. Stunden die gantze Stadt sammt Kirch Rath-Haus und Schuelverzehret zwey und zwanzigt personen aber ihres Lebens beraubet aus dem Propheten Amos cap. 4. ...von Abraham Rothen, Key Rgr. Promn. Ober Hofprediger pastore und Superintendenten*, Guben, wyd. C. Grubern, t. *Regirungs - Enderungen*.

Faber, który później studiował w Wittenberdze, a także Michael Neander, który potem w Wittenberdze zaprzyjaźnił się z Melanchtonem⁴². W 1560 r. szkoła miała charakter łaciński i liczyła pięć klas. W 1684 roku pożar strawił kościół i budynek szkolny. Odbudowano i otwarto szkołę ponownie 1 lipca 1686 r. za kadencji rektora Tomasa Rossnera⁴³. Funkcjonowała przez całe następne stulecie; w początkach XVIII wieku przyjmowała uczniów różnego wyznania, w wieku od 14 do 20 lat. Pracowało tam jedenastu nauczycieli⁴⁴.

Początki reformacji w Żaganiu sięgają czasów opata zakonu reguły św. Augustiana Paula Lemberga, który urodził się w Żarach i studiował w Wittenberdze. Próbował zreformować żagański klasztor. Dopiero od 1540 roku można było mówić o obsadzeniu probostwa w mieście, gdzie funkcję tę objął Benedikt Fischer, który do 1523 r. był pastorem w Zgorzelcu. Równocześnie powstała około 1539 r. szkoła, gdzie pracował rektor, kontrektor, *bacclaireus*, kantor i *signator*. Pierwszymrektorem został (w latach 1539-1542) Petter Müller. Po nim funkcję objął Niklas Troge ze Złotoryi. Uczył się on u Trozendorfa, a następnie studiował w Wittenberdze, nazywano go uczniem Lutra i Melanchtona⁴⁵. Szkoła przyjęła program nauczania łacińskiego gimnazjum, taki jak w Zielonej Górze. Dodatkowo zajęcia prowadził niemiecki nauczyciel, który uczył dziewczęta. W 1620 r. zatrudniono także auditora. Szkoła miała wtedy siedmiu nauczycieli. Mimo pożogi wojny trzydziestoletniej funkcjonowała do 1668 r. Dopiero rektor Johann Heinrich Wiesner z Żagania zamknął ją w 1668 r. 11 i 12 marca 1668 r. działała komisja, która sporządziła protokół, na mocy którego pastory i nauczyciele z Księstwa Żagańskiego musieli w ciągu dwóch dni oddać klucze do kościołów i szkół w celu przekazania ich katolikom⁴⁶.

Na nowo otwarto szkołę w 1709 r. w wyniku konwencji altranstadzkiej. Pierwszymrektorem został M. Johann Gottfried Art, który został wezwany do Żagania w 1710 r., by następnie w 1713 r. przenieść się do Kożuchowa. Szkoła nie miała już charakteru gimnazjum; była teraz szkołą miejską, która uczyła w zakresie *trivium*. Pracowali w niej rektor, kantor, adiunkci i audytorzy.

Jeszcze jedna szkoła była wierna idei i myśli Lutra oraz Melanchtona. Rozwój szkoły w Bolesławcu można wiązać z początkiem reformacji i z działalnością magistra Franza Acnobarbusa, który w 1532 r. został pastorem, po czym w 1540 r. wezwany do Kożuchowa, powrócił następnie do Bolesławca, gdzie zlatynizował swoje nazwisko na Rotbart. Już w roku 1526, w

⁴² J. G. W o r b s, *Geschichte der Herrschaften Sorau und Trebiel (mit Urkunden-sammlung)*, Sorau 1826, s. 187-190.

⁴³ *Denkmal des ungemeinen Sorauischen ...*, t. *Regieruns-Enderungen*.

⁴⁴ E. E n g e l m a n n, *Geschichte der Stadt Sorau*, Sorau 1917, s. 134.

⁴⁵ J. G. W o r b s, *Geschichte der evangelischen...*, s. 19.

⁴⁶ AP Zielona Góra, Akta m. Szprotawy, sygn. 164, Extrakt... (Spis stanu organizacyjnego gmin ewangelickich na terenie Księstwa Żagańskiego w 1668 r. oraz uwagi Henniga von Strahlenheima w sprawie ich statutu prawnego z 1709 r.), s. 9.

mieście pojawił się preceptor Jakob Steinbrecher, który zapoczątkował nową szkołę; rozwinęła się ona dopiero w czasach późniejszych⁴⁷. Duże znaczenie miała działalność Jozefa Klette, który wprowadził wzory z Wittenbergi (uczono m. in. hebrajskiego)⁴⁸. Pozycja szkoły wzrosła za następnego rektora, Matthiаса Holsteina, urodzonego w Bolesławcu. Pracowali tutaj kantor Andreas Knöbisch i Georg Flamme. Rektor Holstein podjął wysiłki, aby szkoła w Bolesławcu mogła równać się z prężnie rozwijającą się szkołą w Złotorii. Czasy świetności osiągnęła w 1561 r., kiedy wybudowano nowy budynek i wprowadzono program łacińskiego gimnazjum. Dawała ona przygotowanie do podjęcia studiów, głównie w Wittenberdze. Następny rektor, Matthias Hivig urodzony w Złotorii, wykształcony we Wrocławiu i Wittenberdze, spowodował, iż szkoła w 1568 r. została nazwana miejską. Uczyli tutaj Sebastian Namsler, Georg Werner z Kożuchowa, Johann Hiller, Johann Scholz, Martin Gerbe. Ten ostatni został następnierektorem. Mimo prób podejmowanych przez rektorów szkoła w Bolesławcu wciąż była tylko szkołą miejską⁴⁹.

Początków rozwoju szkół protestanckich w Świebodzinie i Sulechowie należy szukać także w XVI wieku. Wraz z początkami nowej religii ma miejsce tworzenie się podwalin pod szkołę. Ma ona charakter łaciński, jak w innych miastach pogranicza. W Świebodzinie w 1534 r. burmistrz magister Bartholomeus Sauer wprowadził po raz pierwszy nauki Lutra. Później rozwinął je Martin Vechner, który w 1541 r. (wcześniej studiował w Wittenberdze) został wezwany do miasta przez Sebastiana von Knobelsdorfa, aby przejąć parafię⁵⁰. W tym samym roku (1541) otwarto szkołę. Pierwszymrektorem (w latach 1541-1544) był Anthon Albertus. Wspomagali go konrektor, *schulmeister*, *baccalaureus* i kantor. Szkoła wzięła wzór z Wittenbergi i przetrwała do 1628 roku⁵¹, podobnie jak w Zielonej Górze. W Świebodzinie pracował w latach 1575-1576 dr Jacobus Ebertus ze Szprotawy, który był takżerektorem w Zielonej Górze (1576-1579). Szkoła w Świebodzinie nie była bardzo znana i nie osiągnęła wielkiego znaczenia. Upadła w 1628 r.

Sulechów należał do miast, które już w 1527 roku zaczęły przyjmować nauki Lutra. Pierwszym, który to czynił, był pastor Petrus Grimm⁵². Początki szkoły łacińskiej łączą się z reformacją. Nie znamy pierwszych rektorów. Szkoła w Sulechowie, podobnie jak w innych miastach śląskich czy brandenburskich, hołdowała łacinie i nastawiona była na wiedzę encyklopedyczną.

⁴⁷ E. Wernicke, *Geschichte der Parochie und Schule in Bunzlau*, Bunzlau 1884, s. 179, 181.

⁴⁸ S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. III, s. 405.

⁴⁹ E. Wernicke, *op. cit.*, s. 249.

⁵⁰ K. Engelbert, *Die Anfänge der luterischen Bewegung in Breslau und Schlesien*, „Archiv für schlesischen Kirchengeschichte” 1964, t. 22, s. 237.

⁵¹ S. J. Ehrhardt, *op. cit.*, t. II, s. 470; J. Splittgerber, *Die Gegenreformation im Kreis Schwiebus*, Kiel 1913, s. 13, 18.

⁵² A. Splittgerber, *Geschichte der Stadt und des Kreises Züllichau*, Züllichau 1927, s. 26; *Sulechów i okolice*, red. Z. Boras, Poznań 1985, s. 55.

Uczono łaciny, trochę retoryki i gramatyki. W latach 1590-1612 rektorem był Kasper Irmisch z Krosna, który był bardzo biegły w grece i łacinie, parał się także poezją, ale dla uczniów był bardzo surowy. 10 sierpnia 1600 r. szkoła przeniosła się do nowego budynku i rozpoczęła nowy okres działalności. Rektor Irmisch starał się podnieść poziom nauczania. Kładziono duży nacisk na naukę religii i w starszych klasach na poznawanie teologii. Gimnazjum w Sulechowie nie osiągnęło jednak wysokiego poziomu. Pożoga wojny trzydziestoletniej nie spowodowała upadku szkoły, lecz przyczyniła się do określenia jej jako miejskiej.

Miasto zaczęło być znane jako ośrodek szkolny w XVIII wieku, kiedy w 1719 roku została założona fundacja rodziny Steinbartów, która rozpoczęła budowę nowego zespołu kształceniowego w Sulechowie na wzór Halle czy Dessau. Zygmunt Steinbart, igielnik z Zielonej Góry, w 1701 roku przeprowadził się do Sulechowa. Wcześniej odbył wędrowkę po Europie. Poznał ośrodek kaznodziei Augusta Franke (tzw. Franckesche Stiftungen) w Halle i postanowił podobny założyć w Sulechowie⁵³. W 1719 r. przedstawił królowi Fryderykowi Wilhelmowi I pisemną prośbę o zgodę na rozpoczęcie budowy (początkowo domu dla sierot) i powołanie fundacji. Uzyskana zgoda spowodowała, iż w 1719 r. zaczęto budowę, a w 1723 roku założono fundację. W 1726 r. król pruski wydał dla niej przywilej; została uznana za *Pium Corpus*, czyli instytucję dobroczynności publicznej. Pozwoliło to na rozwinięcie dalszej działalności, tj. budowę księgarni, szkoły dla sierot, browaru, szpitala, piekarni, pralni. W następnych latach zakłady Steinbarta rozrastały się; osiągają największy rozwój w 1766 r., kiedy utworzono sześć szkół dla wszystkich profili kształcenia.

Reformacja przyniosła nowe spojrzenie na edukację i wychowanie. Choć już w końcu XIV i XV wieku zauważono potrzebę zmian w tych dziedzinach, to dopiero wieki XVI i XVII przyniosły oczekiwane efekty. Średniowieczne kształcenie *trivium* i *quadrivium* zastąpiono nowoczesnymi szkołami łacińskimi. Miały one charakter gimnazjum lub pedagogium, a niekiedy przyjmowały miano akademii.

Dzieje szkolnictwa protestanckiego na pograniczu śląsko-brandenbursko-łużyckim pokazują, jak szybko wraz z nowinkami reformacyjnymi tworzyły się szkoły. Powstały w każdym mieście. Ich rozwój i nowoczesne programy nauczania, a przede wszystkim kadra profesorska przyciągała uczniów z różnych miast i miejscowości. Szkoła łacińska przygotowywała do dalszego kształcenia, głównie w Wittenberdze, Frankfurcie nad Odrą lub w Halle. Nie każda

⁵³ *Sulechów i okolice...*, s. 60-65; *Beiträge zur Geschichte der Steinbartschen Erziehungs- und Anstalten Waisenhaus und Königliche Pädagogium bei Züllichau. Erste Abtheilung herausgegeben zur ersten Säcularfeier des Königl. Pädagogiums am 12. Und 13. Juli 1876*, Jena 1876, s. IV-V; A. R i c h t e r, *Ubi Sunt? Verzeichnis aller Zöglinge und Schüler die vom 1768 und vom 1782-April 1911 des Königliche Pädagogium und Waisenhaus bei Züllichau besucht haben*, Lissa, s. 1-10.

szkoła średnia przetrwała wojnę trzydziestoletnią, niektóre spadały niekiedy do rangi szkół miejskich.

Można zauważyć, iż większość twórców szkół na tym terenie czerpała wzorce organizacyjne z Wrocławia, Złotoryi, a przede wszystkim z twórczości Melanchtona, Sturm i Kalwina. Zmiany organizacyjne, zależność szkół od kościołów, nowoczesne programy nauczania i zastąpienie łaciny językami ojczystymi na pograniczu będą miały miejsce w wieku XVIII.

Bogumiła Burda

ENTWICKLUNG DES PROTESTANTISCHEN SCHULWESENS IM SCHLESISCH-BRANDENBURGISCH-LAUSITZER-GRENZGEBIET IN DER FRÜHNEUZEIT (1526-1740)

Zusammenfassung

Das mittelalterliche Bild der Schule änderte sich zu der Reformationszeit. Bei der Einführung einer neuzeitlichen Schulorganisation spielten die lutherischen Konzile eine bedeutende Rolle; sie waren der Verbesserung der Verhältnisse in der Kirche gewidmet und festigten die Rolle der Kirche in den damaligen Ländern. Die schlesischen Schulen entstanden auf Basis der Trivium- und Quadrivium-Programme. Eine außerordentlich wichtige Rolle bei der Errichtung der Schulen spielte der Breslauer Bischof Nankier. Er gab seine Zustimmung dazu, in Glogau eine Schule zu gründen, die den Namen der lateinischen Schule annahm sowie die Organisationsstruktur, Unterrichtspläne und Lehrbücher von der bereits in Breslau bestehenden St.-Elisabeth-Schule (1324) übernahm. Früher, d.h. 1309, räumte der Bischof Heinrich von Würben der lateinischen Schule in Legnica (Liegnitz) Vorrecht ein. 1427 wurde in Złotoryja (Goldberg) eine Schule gegründet, 1423 entstand eine Schule in Zielona Góra (Grünberg). Ab 1333 gab es auch eine Schule an der St.-Marie-Magdalene-Pfarrei. Neben diesen vorgenannten Schulen existierten auch Schulen in kleineren Städten.

Die Anfänge neuer Erziehungs- und Bildungskonzeptionen, die das moderne Mittelschulwesen im Schlesisch-Brandenburgisch-Lausitzer Grenzraum stark beeinflussten, sind bereits im späten Mittelalter, hauptsächlich in den italienischen, englischen und holländischen Städten zu sehen.

Philipp Melanchton, Jan Sturm, Jean Calvin und Martin Luther leisteten einen großen Beitrag zum Wiederaufbau der Mittelschule in Deutschland. Dem Jesuitenorden und seinem Ratio Studiorum ist dagegen die Rekonstruktion des katholischen Schulwesens zu verdanken. Wenn man vom protestantischen Schulwesen spricht, muß man unbedingt die moderne Mittelschule in Breslau erwähnen, die ein Vorbild für die Schulen im Grenzgebiet war: für die in Zielona Góra, Koźuchów (Freystadt), Szprotawa (Sprottau), Żagań (Sagan), Żary (Sorau), Glogów (Glogau), Złotoryja (Goldberg), Bolesławiec (Bunzlau), Sulechów (Züllichau), Świebodzin (Schwiebus) und Bytom Odrzański (Beuthen a.d.Oder). Die dort im XVI.Jh. entstandenen und teilweise bis zum XVIII.Jh. tätigen Schulen übernahmen das von Melanchton oder Sturm vorgeschlagene Organisationsmuster. Außerdem gestaltete man eigene Lehr- und Schulorganisationsprogramme. So war es beispielsweise in Złotoryja (Goldberg), wo Valentin Trozendorf, Autor der „Schulordnung“ und Schöpfer moderner Unterrichtsmethoden wirkte, aber auch in Zielona Góra und Breslau. In Bytom Odrzański entstanden ein Gymnasium und ein Pädagogium. Die Gründer griffen hier auf die von Sturm und Calvin angebotenen Muster zurück

und bearbeiteten zusätzlich eigene Ideen. Die Schule wurde Akademie genannt. Ihre Dauer war relativ kurz (1616-1628), sie war aber sehr berühmt und unterhielt enge Kontakte zu dem Gymnasium in Leszno (Lissa).

Das sich stark entwickelnde Konfessionsschulwesen (protestantische und calvinistische Schule) erlebte wechselvolle Schicksale. Zahlreiche tatkräftige lateinische Gymnasien wurden geschlossen, um ihre Tore nach 1707 wieder zu öffnen. So war es in Głogów, Żagań, Świdnica und Sulechów. Die Schulen in Zielona Góra, Kozuchów, Szprotawa, Bolesławiec, Świebodzin oder Bytom Odrzański waren dagegen nicht imstande, ihre Tätigkeit wieder aufzunehmen. Weiterhin arbeiteten die Schulen in Breslau, die außer der Lehrtätigkeit Druckereien betrieben und Lehrbücher veröffentlichten. Viele lateinische Schulen gingen nach 1648 in die Hände von Katholiken über.

Das sich so rege und stark in der neuzeitlichen Periode entwickelnde protestantische Mittelschulwesen im Schlesisch-Brandenburgisch-Lausitzer-Grenzgebiet gab Anlaß zu neuen Anschauungen bezüglich der Edukation, der Bildung eines neuen Menschen der humanistischen Epoche, es war auch eine „Brücke“ beim Übergang der religiösen, kulturellen und der im Bildungswesen entstehenden Neuheiten aus Westeuropa nach Schlesien.